

Mystiker og digter

Knud Wentzel

Mystiker og digter

Anker Larsens liv og forfatterskab

SYDDANSK UNIVERSITETSFORLAG 2011

*University of Southern Denmark Studies in
Scandinavian Languages and Literatures vol. 100*

© Knud Wentzel og Syddansk Universitetsforlag 2011

Sats og omslag: Donald Jensen, Unisats ApS

Tryk: Special-Trykkeriet Viborg a-s

ISBN 978-87-7674-540-0

Forsideillustration:

Hilma af Klint: *Dwan*, nr. 13, 1915.

Stiftelsen Hilma af Klints Verk.

Bagsideillustration:

J. Anker Larsen, 1923.

Historisk Arkiv for Rudersdal Kommune.

Udgivet med støtte fra:

Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse

Landsdommer V. Gieses Legat

Lillian og Dan Finks Fond

Mekanisk, fotografisk, elektronisk eller
anden mangfoldiggørelse af denne bog
er kun tilladt med forlagets tilladelse eller
ifølge overenskomst med Copy-Dan

Syddansk Universitetsforlag

Campusvej 55

5230 Odense M

www.universitypress.dk

Indhold

Forord	7
Barndom på Langeland 1874-1891	15
Student i religiøsitet 1891-1905	19
Spredte studier, s. 19 – Teosofisk Samfund, s. 21	
Teosofi, s. 25 – Ægteskab, s. 33 – Litterære tilløb, s. 37	
Forfatter, skuespiller og teosof 1905-1910	41
Litterær debut, <i>Livets Ubønhørighed</i> , s. 41	
Skuespiller, s. 44 – Gud i Skrøbely, <i>Landsbyens Magdalene</i> , s. 48 – Dommedag, <i>Pinsesolen</i> , s. 60	
Ud af Teosofisk Samfund, s. 65	
Det evige nu 1910-20	73
Ny begyndelse, s. 73 – Kærlighedens magt, <i>Karen Kruse</i> , s. 75 – Geel Skov, <i>For aaben Dør</i> , s. 81 – Eros og evighed, <i>Menneskeøjne</i> , s. 87 – Ægteskaber og teatre, s. 93	
De Vises Sten 1920-23	99
På vej, s. 99 – Prisen, s. 100 – Modtagelsen, s. 102	
Romanen, s. 104	
Overblik s. 104 – Barndom s. 107 – Opbrud s. 112	
Katolsk mystik s. 120 – Forelskelse og himmelsk kærlighed, s. 129	
Esoterisk praksis, s. 136 – Tantra, s. 142 – Narcissisten, s. 148	
Kropsdyrkeren, s. 150 – Den selvudslettende, s. 154	
Litteraturkritik ved grænsen, s. 159	
Litteraturkritik over grænsen. Rilke, s. 161	

Mystiker og forfatter 1924-28	167
Kvindeveje, <i>Martha og Maria</i> , s. 169 – I livsanskuelse- rnes verden, <i>For aaben Dør</i> , s. 174 – Utopi, <i>Sognet som vokser ind i himmelen</i> , s. 180 – To veje, s. 188	
Kulturkritiker 1928-33	195
Instruktør og kritiker, s. 195 – En roman om kærlighed, <i>Rus</i> , s. 198 – Kærlighed og mystik, s. 208 Teater, <i>Kong Lear fra Svendborg</i> , s. 212	
Eksil 1933-42	219
<i>Olsens Daarskab</i> , s. 221 Hvem er sindssyg s. 221; Barndom og ungdom s. 224; Mystiker s. 226; Det erotiske s. 228; Dårskaben s. 232.	
Den sidste grænse <i>Hansen</i> 1942-1957	237
Tak for hjælpen	245
Noter	247
Sidehenvisninger	253
Personregister	255
Forfatterskabet	257
Litteraturliste	259

Forord

”Det er ikke min hensigt at fortælle noget som helst om mig selv og mit liv, som ikke direkte eller indirekte vedrører evighedsoplevelsen. Hr. Larsen selv hverken vedkommer eller interesserer os.”¹

Ord, der ikke just opildner til at skrive, eller til at læse, en bog om denne mand. Men tre år før de stod på tryk, vedkom og interesserede hr. Larsen ikke desto mindre den danske offentlighed i allerhøjeste grad. Anledningen var, at hans roman *De Vises Sten* i 1923 vandt førstepræmien i en romankonkurrence, udskrevet af Gyldendal. Det bragte sind og medier i kog – præmiesummen på 70.000 kr. svarede til mere end en halv Nobelpris. Og romanen viste sig at være en UFO i dansk litteratur. Ganske vist noget så bekendt som en udviklingsroman, der kunne sammenlignes med Schacks *Phantasterne*, men fyldt til bristepunktet af esoteriske og mystiske erfaringer.

Det var en mystiker, tidligere teosof, der pludselig stod i den litterære offentligheds spotlys. Det kom til at præge forfatteren resten af livet.

Religiøst interesseret havde han altid været, og altid uden for teologi og kirke. Anker Larsen var vokset op i et landsogn på Langeland, havde taget studentereksamen i København, havde i ti år flakket fra det ene studium til det andet, mens han også stiftede familie, nærmede sig teaterbranchen, men især engagerede sig i Teosofisk Samfund, forløberen til Rudolf Steiners antroposofi. I 1905 gik han for alvor ind i teaterverdenen, hvor han det meste af livet fik sin faste base. Samme år begyndte han et litterært forfatterskab af noveller og små romaner, før 1923 i alt seks bøger. Bortset fra debuten i 1905 er de alle styret af hans religiøsitet, som i årene efter 1910 fik sin varige retning gennem besluttet mystiske erfaringer. Han var altså i forvejen til stede i den litterære offentlighed, men på en meget ubemærket plads, da hans litterære kraftpræstation, *De Vises Sten* – aldeles tilfældigt – ramte Gyldendals exorbitante præmie.

Begivenheden medførte, at Anker Larsen for alvor satsede på at forene litteratur og mystik, og han udgav endnu seks romaner. Efter at være dalet ned fra mediebegivenhedens stjernestatus fik forfatterskabet et temmelig stabilt publikum i religiøst orienterede kredse her og i udlandet.

De centrale litterære kredse i Danmark har til gengæld altid betragtet forfatterskabet med en vis skepsis. Indtil ca. 1970 indtog det dog en beskeden fast plads i den litterære kanon. Således har det i 1955 sin egen monografi i *Danske Digtere i det 20. Aarhundrede*, skrevet af Jacob Paludan, mens det i udgaven fra 1965 måtte dele en artikel af Johannes Møllehave med tre andre forfattere. Derefter har forfatterskabet været på vej ud af litteraturhistorier og opslagsværker, og der har aldrig været udgivet egentlig litteraturvidenskabelige fremstillinger af det.

Det hænger formentlig sammen med, at foreningen af mystik og fiktionsdigtning ikke er et uproblematisk forehavende. Mystikerens erfaringsverden og dagligdagens vestlige virkelighedsopfattelse står i forvejen hinanden fjernt. Dertil kommer, at fiktionsdigtningens satsning på æstetik og fascination principielt er mystikeren uvedkommende.

Det er ikke ensbetydende med, at der ikke findes fremragende digtere, for hvem grænseoverskridende erfaringer har været livsavgørende, og som har gjort deres digtning til redskab for disse erfaringer. Johannes Ewald, Sophus Claussen og Karen Blixen er vel de mest fremtrædende danske, for Englands vedkommende må man nævne William Blake; men også forfattere som Wordsworth og Donne har været inddraget i sådanne sammenhænge, og i Tyskland er der selvfølgelig Goethe – og Rainer Maria Rilke, som dukker op i denne bog. Bortset fra Goethe er det generelt, at digtere af denne type er kommet til de sindsudvidende erfaringer gennem den digteriske inspiration, som på sin side også har sigtet mod at skabe digteriske former af høj æstetisk karat.

Anker Larsen gik den modsatte vej. Han gjorde sine erfaringer som mystiker og valgte litteraturen som sit foretrukne medium til formidlingen. Erfaringerne var det primære; de kom forud i tid, og de gik forud i prioritering. Han tilkendegav eksplicit sin manglende interesse for litteraturens æstetiske kvaliteter.

Denne holdning og praksis har haft sin pris. Den har afsat et forfatterskab, hvis beskedne litterære fascinationskraft er lige så

iøjnefaldende som dets stærke satsning på religiøse erfaringer. Det er formentlig den primære årsag til dets dalende status i dansk litteratur, i forening med 1900-tallets stigende skepsis over for religiøsitet.

Men der er endnu et mindre indbydende træk i forfatterskabet, som er uløseligt forbundet med dets projekt som formidler af mystiske erfaringer. Beskrivelserne af de centrale oplevelser kan fremtræde som klichéfyldte, sentimentale, ”hellige”. Mange læsere af fx fjerde bog af Nexøs *Pelle Erobreren* har med irritation registreret noget sådant, når de er kommet til beskrivelserne af Pelles åndelige gennembrud i fængslet eller af hans fornyede forhold til sin kone.

Skal man forsøge en forklaring på dette fænomen, som ikke er enestående for kombinationen litteratur og mystik, kan man pege på to træk ved den grænseoverskridende erfaring. Kontakten med transcendent åndelige kræfter udløser en særlig strømstyrke, der kalder på ultimative udtryk for forventning og opfyldelse. Dertil kommer disse oplevelsers særlige grad af subjektivitet, uanset at der er tale om potentielt fællesmenneskelige erfaringer. I al almindelighed går sproget gennem et normalitetsfilter, hvor udtrykket for vores oplevelser tilpasses fællesskabets udtryksformer. Men mystikerens oplevelse er som regel uden reelt samtidigt fællesskab, også uden et levende sprogligt fællesskab. Måske er det derfor, at sådanne oplevelser ofte fremtræder i beskrivelser, der er flere etager under niveau, sødladne, højhellige. Hvis ikke de omvendt, som det fx er tilfældet hos Blake og i Grundtvigs *Nyaarsmorgen*, hengiver sig hensynsløst til den dunkelhed, der også er nærliggende på den subjektive bane.

For mystikeren er udfordringen paradoksal. Opgaven består principielt i at indføre det større i det mindre, guddommeligt kosmos i den vestlige materielt orienterede (sprog)virkelighed.

I sin udførelse af denne opgave er Anker Larsen ikke dunkel, tværtimod, kan man undertiden sukke.

At han valgte at formidle sine oplevelser gennem litteratur, først og fremmest i romaner, forbandt til gengæld disse erfaringer med en særlig erkendelsesgevinst. Det er den episke genres særkende at konfrontere det subjektive med omverdenen, samfundslivet, det modsatte køn osv. Og det er i dette forhold, Anker Larsens forfatterskab udfolder sig. Især ét spændingsfelt er tilbagevendende, engagementet i det mystiske over for tiltrækningen ved det erotiske,

to psykiske størrelser, der både kan gå i indbyrdes konkurrence og indgå sindsudvidende alliancer.

Når undertegnede har besluttet at bære over med de æstetiske skavanker og give en fremstilling af denne mand og hans forfatterskab, er det først og fremmest af den simple grund, at det med sin enestående erfaringsverden findes i dansk litteratur. Uden for litteraturen havde Anker Larsen en – delvis samtidig – pendant i Martinus (1890-1981), der samtidig var hans modsætning på centrale felter. Martinus beskrev og udbyggede sine oplevelser i teoretiske skrifter – uden romangenrens konfrontation med samfund og køn, og han dannede en art sekt. Med sine mystiske erfaringer står Anker Larsen alene som litterær forfatter i Danmark, og det virker kulturelt indskrænket, hvis den litterære institution praktiserer sine æstetiske værdikriterier så rigtigt, at hans forfatterskab lukkes ude.

At der inden for hans forfatterskab nødvendigvis er glidende overgange mellem de decideret mystiske erfaringer og en række grænseoverskridende oplevelser af mere udbredt esoterisk art, er en sag for sig – som Anker Larsen deler med en række nutidige danske forfattere som Majbritte Ulrikkeholm, Lars Muhl og Peter Høeg.

Fremstillingen her henvender sig til den brogede skare, der selv søger adgang til en mere omfattende virkelighed end den umiddelbart foreliggende, og til de mange, der som terapeuter, klienter og elever har glæde og gavn af andres omgang med de skjulte kræfter. Og naturligvis til den litterære offentlighed, som måtte interessere sig for et sådant litterært randfænomen, herunder problemerne ved at formidle en mystiker og hans erfaringsverden gennem litteratur.

Selv tilhører jeg førstnævnte gruppe. Jeg er hverken mystiker eller teosof; men jeg har modtaget uvurderlig hjælp og inspiration fra flere personer, som har virket på baggrund af deres adgang til grænseoverskridende kræfter. Tilliden til disse mennesker har afsat åbenhed over for sådanne kræfter og en beskeden tilnærmelse til dem. Desuden har jeg mødt fremstillinger af dem i mit arbejde som litteraturforsker, dels hos forfattere, hvoraf nogle har været nævnt i det foregående, dels i folkeeventyr, i utopisk lyrik og i myter som *Vølvens spådom*.

I forbindelse med sit udsagn om, at hr. Larsen ikke vedkommer eller interesserer os, skriver han også: ”Det er mig ubehageligt, at jeg i denne beskrivelse ustandseligt er nødt til at bruge det grimmeste

af alle ord: jeg. Jeg har aldrig set noget menneske blive smukt, når han sagde dette kære ord. Men jeg har set mange blive oppustede og svulme af forestillingen om alt det fortræffelige, et menneske kan være. Af *forestillingen* om det. Ordet er det ledeste af alle, men jeg kan ikke undgå det.”

De to udsagn henviser til den side af mennesket, der må sættes til side, for at Anker Larsens virkelighed kan komme til syne, nemlig det selvopbyggende og selvcentrerede jeg. Mystikerens første fjende er hans ego.

Anker Larsen ønsker altså egentlig at placere sig i en anden virkelighed end den, hvori denne bog fremstiller hans forfatterskab og personlige udvikling. Med sin centrale stræben indgår han i et andet fællesskab med en anden historisk baggrund og andre førerskikkelser end ”hr. Larsen” i Danmark 1874-1957: ”Det er en klan, hvis medlemmer findes under alle himmelstrøg. Den har intet ydre kendetegn, men det behøves heller ikke, blot vi møder hverandre, ved vi besked. Det er evighedsopleverne. [...] Jeg hører altså til evighedsoplevernes stedløse familie. Jeg er sagtens den ringeste af dem alle, men kendere vil opdage familietrækkene i mit dagligdags ansigt. – Selv fik jeg en anelse om, hvor jeg hørte hjemme, saa snart jeg stødte paa ”familiedokumenterne”, beretningerne om og af slægtens store aner, Tao-Te-King, Upanishaderne, Bhagavadgita, Sufi-digtning, Jesu taler, Molinos, Frants af Sales og andre kristelige mystikere.”

Hvor ordene ’jeg’ og ’ego’ har en nogenlunde klar betydning for de fleste, forholdet det sig anderledes med ordene ’mystik’ og ’mystisk’. Deres betydning er udvandet til ukendelighed, så jeg under arbejdet med denne bog har følt ubehag ved at bruge dem.

Men der er heldigvis andre, tilmed særdeles kompetente folk, der har befundet sig i den samme situation og har taget tyren ved hornene. En af dem er religionshistorikeren Vilhelm Grønbech, der skrev et værk på fire bind om mystikkens historie fra Upanishaderne i det gamle Indien over Heraklit, Mester Eckehart, Reysbroek, Teresa de Jesus til Donne, Herder og Wordsworth. Han har desuden skrevet et essay, der står som indledning til anden-udgaven af Aage Marcus’ antologi *Mystik og Mystikere*.² Dens første-udgave fra 1928 er den første betydningsfulde udgivelse på dansk om den årtusindlange tradition på området, begyndende i det gamle Japan, mens anden-udgaven fra 1962 kan inddrage Arthur Koestler fra slutningen af 1930’erne og en dansk lærerinde i 1950’erne.

Alle de store religioner synes at have haft en sidefløj af mystik. I Europa var dette fortrinsvis aktivt i middelalderen – ud over de allerede nævnte bør Hildegard af Bingen inddrages i kredsen – og i den senere katolicisme i middelhavslandene. Det nærmeste dette kommer Danmark er vistnok Birgitta av Vadstena (1303-1373). Sverige har også i protestantisk regi fostret mystikeren Emanuel Swedenborg (1688-1772).

Da den kristne tradition for alvor blev anfægtet i løbet af 1800-tallet, i Danmark med gennemslag efter 1870, afsatte dette efter det første chok forskellige mere og mindre okkulte eksperimenter. Det kendteste er spiritisme, som bl.a. forfatteren Thit Jensen dyrkede flittigt, og som hendes bror, Johannes V. Jensen, beskrev som humbug i romanen *Madame d'Ora*, 1904. Denne bevægelse tog især sigte på kontakt med afdøde personer gennem menneskelige medier, automatskrift m.m. Men mystikere har vi i Danmark ikke før Anker Larsen.

I det nævnte indlednings-essay til *Mystik og mystikere* præciserer Vilhelm Grønbech, hvad den udtyndede betegnelse retteligt henviser til:

”Ordet mystik er blevet misbrugt i den grad, at det står i fare for at blive meningsløst. Mange mennesker, både lærde og ulærde, bruger det som en pose til at samle alt det i, der går ud over deres praktiske erfaring; man kan høre en mand blive kaldt mystiker, fordi han tror, at Vorherre har en finger med i spillet ved det, som foregår her på jorden, eller fordi han mener, at der er andre ting end brød og lidenskab, eller holder for, at der er mere mellem himmel og jord, end filosofierne har udgransket – ja, man har endog set, at Kierkegaard er blevet kaldt mystiker, fordi han teoretisk udtalte sin tilslutning til munkemoralen. Det er uøkonomisk at bruge sprogets gløser i flæng, thi da kommer man til at stå som fattigmand den dag, man virkelig har noget bestemt at sige; hvis et menneske tror på Gud eller på ånder, er der ingen grund til at kalde ham mystiker, så længe man har gode, gamle ord som kristen, troende, religiøs, overtroisk og mange flere, især da vi har god brug for mystik til at betegne et bestemt åndeligt fænomen. – En mystiker er en mand, som har fundet en verden ude over den, som hverdagsmennesker lever i, en anden tilværelse, hvor de dødelige løftes ud over alle de længsler og begær, som under jordelivets kår ofte nok flakser til blods og til døde mod skæbnen. Det er ikke en verden oven over døgnen, ikke en himmel der engang hinsides

skænker benådede sjæle fuld trøst for deres trængsler, men en evighed, som er til stede her og nu, og giver sig hen til enhver, der får sine øjne opladt.”

Hvis den følgende fremstilling af ”hr. Larsens” liv og forfatterskab vækker læserens interesse, kan det anbefales, at man læser ovennævnte antologi med en række store mystikers erfaringer som eksempler på ”familiedokumenterne”. Her var Anker Larsens foretrukne åndelige miljø, hvor mystikerne talte med egne stemmer. Som han gik rundt i København, var han en aldeles nærværende person: det meste af tiden teaterinstruktør, ind i mellem effektiv medforfatter af lystige kassesucceser, glad for cigarer og whisky m.m., ivrig amatørbokser, lidt skuespiller, også på film. Samt ægtemand og far til fire børn. Ikke hvad de fleste forventer af en mystiker.

Han læste ikke samtidens litteratur, og i forfatterkredse kom han kun, hvor det drejede sig om teater og om hans egne udgivelser. Hans eneste forfatterbekendtskab var vistnok Jacob Paludan, der interesserede sig for parapsykologiske fænomener. Både den gryende kulturradikalisme og de nykristne bevægelser efter første verdenskrig var fjendtlige; fx affyrede Otto Gelsted i *Kritisk Revy* 1928 en række satiriske vers under overskriften ”Aand og Aander. Spøgeriet i Literaturen”, hvoraf et har titlen ”Sort Magi”:

Kan Blomster plukkes? Bor der Børn i Solen?
 Var det en Engel, som jeg saa i Skolen?
 Er Karsen spist, har Gud saa taget Karsen?
 Det er et dybt problem for Anker Larsen.³

Anker Larsen var helt på det rene med, at hans erfaringer lå blottede for latter og dyb skepsis. I romanen *Olsens Daarskab* overhalede han den skeptiske sarkasme indenom ved i titlen at antage dens holdning til mystikeren: dårskab, sindssyge! Anker Larsen gjorde sig ingen forhåbninger om at overbevise en moderne læge, eller for så vidt en intellektuel som Otto Gelsted.

Gyldendals direktør, Frederik Hegel, har i sine erindringer i blidere vendinger end Gelsteds gengivet nogle glimt af dobbeltheden i Anker Larsens orientering i verden: ”– jo mere jeg har set til ham i disse Aar, jo mere er min Opmærksomhed blevet fængslet af hans egenartede og gaadefulde Person. [...] Anker Larsen spaar vist ikke og ser vist ikke ind i Fremtiden. Men jeg vil dog kalde

ham en Se'er, fordi han har Evner, der er fremmede for de fleste. Han har de besynderligste Øjne. Uhyre stærke, men ikke stikkende som Andersen Nexø's, men mildere, mere drømmende, udflydende og dog saa direkte, at man distraheres. [...] Han lever, som vi gør, men har det ene Ben helt uden for vor Tilværelse. Han hører og opfatter meget, som han er for kysk til at tale om. Naar han taler, er det tungt og nølende, han famler efter Ordene, som om det var en legemlig Pine for ham at skulle finde dem frem. Det er som om almindelige Ord ikke er hans naturlige Meddelelsesmiddel, men et besværligt Meddelelsesmiddel han kun nødigt benytter. [...] Af Skikkelse er han lille. Var det ikke for hans stærke Blik, lagde man ikke Mærke til ham. Han tager ikke sig selv altfor alvorligt. Han har et mærkeligt Trick. Naar man taler med ham, gnider han sig jævnlgt over Øjnene og glipper med dem som for at klare Synet, noget i Lighed med Manden, der kommer fra Douchen på Badeanstalten."⁴

Materialet til en fremstilling af den personlige del af Anker Larsens liv er temmelig spinkelt. Han har ikke skrevet egentlige erindringer, har ikke efterladt sig nogen dagbog; og af hans i perioder omfattende korrespondance er kun spredte dele bevaret hos hans efterkommere. Men fra 1923 til hans død medførte berømmelsen talrige interviews og portrætartikler, ligesom en del teaterfolk har fortalt om ham i deres erindringer. Derudover har jeg været henvist til officielle registre o.l. Der er grænser for, hvor tæt kilder som de nævnte går på personen. Det vigtigste er jo også forfatterskabet, selv om bogen her – i uenighed med Anker Larsen – mener, at også hans jeg vedkommer og interesserer.